



Szmidt, D. J. Ewarnicki i in. W tym okresie dominującą rolę odgrywa nurt ewolucjonistyczny, będący dziedzictwem okresu przedrewolucyjnego oraz odbiciem sytuacji ówczesnej nauki historycznej. W latach 1926-1929 kształci się jednakże nowa kadra archeologów, opierających swe badania na marksistowskiej teorii formacji społeczno-ekonomicznych.

2 — etap obejmuje okres od początku do połowy lat trzydziestych. Jest to etap, w którym znaczący udział mają problemy metodologiczne, opracowania ogólnej teorii socjologicznej formacji pierwotnej, wprowadzenie nowej tematyki do badań nad społeczno-ekonomicznymi strukturami społeczeństw przeszłości. Do rekonstrukcji tychże społeczeństw stosuje się — w odróżnieniu od okresu przedrewolucyjnego, kiedy panował kierunek klasyczny i przedmiotem badań były głównie dzieła sztuki — poszerzoną bazę źródłową: osady, zabudowania, kompleksy produkcyjne, narzędzia pracy, resztki fauny itd. Do badania źródeł masowych podejmuje się próby zastosowania statystyki i analizy matematycznej. Jest to również czas kolejnych zmian struktury organizacyjnej placówek badawczych oraz tworzenia czasopiśmiennictwa archeologicznego. Powstają kolejno po sobie „Soobščenijsa GAIMK” (1931-1932), „Problemy istorii material'noj kul'tury” (1933) i „Problemy istorii dokapitalističeskich obščestv” (1934-1935). W 1936 r. wychodzi pierwszy numer „Sovetskoj archeologii”.

W sumie jest to etap, w którym „odcięto się” od dotychczasowej archeologii i jej sformalizowanych metod typologicznych, szkoły paleoetnologicznej, dyfuzjonizmu i migracjonizmu, panowania empiryzmu i faktografii, etap walki ideologicznej z tzw. archeologią burżuazyjną<sup>1</sup>. W dniach 7-11 V 1932 r. na Ogólnorosyjskiej Naradzie Archeologiczno-Etnograficznej przyjęto jako ogólnie obowiązującą zasadę badawczą metodologię marksistowską i nazwę „historia kultury materialej” (przedmiotem badań tej dyscypliny miał być proces rozwoju materialnego ludzkości, jego uwarunkowania i prawidłowości), natomiast archeologię uznano za naukę pomocniczą, której zadaniem jest prowadzenie wykopalisk, systematyka materiałów i przygotowanie ich do badań historycznych.

W pierwszym etapie rozwoju archeologii radzieckiej panowały, według autora, trzy główne kierunki naukowe: 1 — klasyczny, 2 — ewolucyjny, 3 — paleoetnologiczny. Kierunek socjologiczny zaczynał się wówczas dopiero kształtować, by stać się dominującym od początku lat trzydziestych.

Korzenie kierunku klasycznego odnajduje autor w okresie Odrodzenia i panowania „antykwaryzmu”, a więc zainteresowania kolekcjonowaniem antycznych dzieł sztuki. W Rosji w końcu XVIII w. powstaje archeologia antyczna i wchodzi w użycie pojęcie archeologii w ogóle<sup>2</sup>. Wiek XIX i początek XX w. jest w rozwoju archeologii antycznej w Rosji zbieżny z tendencjami występującymi w nauce zachodnioeuropejskiej tego czasu. Prowadzone są na dużą skalę wykopaliska w nadczarnomorskich centrach cywilizacyjnych. Zasadniczy rys kierunku klasycznego — badanie formy przedmiotów, szczególnie zaś wytworów sztuki, dominował nadal w latach 20. Według głównego przedstawiciela tego kierunku w okresie przed i po rewolucji, S. A. Żebielewa, przedmiotem archeologii jest „... badanie rzeczowych zabytków przeszłości. Jako zabytki rzeczowe przyjęto rozumieć wszystkie wytwory wykonane ludzką ręką, z bardziej lub mniej trwałego materiału, o ile w tych zabytkach znalazła swój wyraz myśl ludzka kierująca się przy ich tworzeniu określonymi, świadomymi potrzebami: umysłowymi, artystycznymi, praktycznymi i in.; zabytki wydobyte pojedynczo lub w zespole”<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Por. A. L. Mongajt, *Powstanie i rozwój radzieckiej archeologii*, „Dawna Kultura”, R. 3, 1956, s. 22-28.

<sup>2</sup> Por. L. S. Klejn, *Archeologiczkie źródła*, Leningrad 1978, s. 4-23.

<sup>3</sup> Cyt. za W. F. Geningiem: S. A. Żebielew, *Vvedenie v archeologiju*, cz. II, *Teorija i praktika archeologicznych znanij*, Petersburg 1923, s. 3.

Szczególną uwagę poświęcono analizie stylistycznej w celu zbadania ciągów chronologicznych — ustalenia faktów i ich czasowego usytuowania. „Fakty i ich skrupulatny opis — zauważa autor — to główne zadanie nauki, której badania empiryczne w praktyce naukowej odgrywają przeważającą rolę. Dlatego w klasycznym kierunku problemy teorii i metodologii podejmowano niemal wyłącznie jako przygotowanie metodyczne do praktycznej działalności na obiektach archeologicznych i to w formie ogólnej” (s. 65). Rekonstrukcja faktów — pisze Żebielew — opiera się na źródłach materialnych, które są „ściśle obiektywne” w odróżnieniu od źródeł pisanych. „Wszelki zabytek rzeczowy jest wytworem bezpośredniej działalności i dlatego przedstawia bardziej wierny środek poznania przeszłości, niż wszelkie, nawet najbardziej wiarygodne źródła pisane”<sup>4</sup>.

Podsumowując kierunek klasyczny Gening stwierdza, że koncepcja filozoficzno-teoretyczna przedstawicieli tego kierunku ma zarazem charakter subiektywno-idealistyczny i empiryczny, co było w pełni prawidłowe dla głównego etapu formowania się nauki, kiedy niezbędne stało się skoncentrowanie zasadniczej uwagi na odkrycia, ustalenia i gromadzenie faktów<sup>5</sup>.

Kierunek ewolucjonistyczny zrodził się w archeologii jako konieczność rozstrzygnięcia postawionych przed naukami przyrodniczymi problemów pochodzenia człowieka i najstarszych etapów jego rozwoju. Przenosząc idee ewolucjonizmu na koncepcje rozwoju społecznego, archeolodzy-ewolucjoniści uznali powszechną jedność procesu historycznego i tym samym możliwość konwergentnego, niezależnego powstania i dalszego kształtowania się odrębnych zjawisk kultury w procesie rozwoju, od jego form prostych do złożonych. Podstawą periodyzacji procesu historycznego były cechy postępu technicznego i poziomu wytwórczości. Zadania archeologii miały polegać na odtworzeniu i zrozumieniu prawidłowości powstawania i zmian form wytworów wykonanych przez niegdyś istniejące pokolenia ludzkości, wyjaśnieniu wzajemnej więzi tych form oraz pokazanie ich rozmieszczenia w czasie i przestrzeni. Archeologia zajęła miejsce między antropologią a etnologią; z pierwszej — jako nauki o człowieku — wynika, dla drugiej — jako nauki interpretującej wytwory ludzkie — jest podstawą. Jej zakres czasowy obejmuje całość historii człowieka, z tym że najstarsze zabytki do pojawienia się dokumentów pisanych i przekazów są przedmiotem badań archeologii pierwotnej. Dla archeologii historycznej zaś, będącej prostym przedłużeniem pierwotnej, przedmiotem badań są zabytki współczesne pisany źródłom historycznym. Rozszerza się zatem pojmowanie przedmiotu archeologii — jest nim najdawniejsza historia ludzkości wraz z okresem objętym badaniem przez archeologię klasyczną. Stawiając sobie za cel tak wszechstronne badanie historii ludzkości jako składnika świata przyrody, kierunek ewolucjonistyczny zaczął wykorzystywać metody i wyniki badań nauk przyrodniczych.

Oceniając ten kierunek Gening zaznacza, że większość stworzonych schematów rozwoju charakteryzowała się dużym uproszczeniem i prostoliniowością, jak np. schemat działalności gospodarczej: zbieractwo — myślistwo — hodowla bydła — rolnictwo. Rozpatrując historię ludzkości ewolucjoniści, według autora, nie uwzględniali faktu, że razem z człowiekiem w przyrodzie pojawia się zupełnie

<sup>4</sup> Tamże, s. 9-10.

<sup>5</sup> Ponieważ autor koncepcję filozoficzno-teoretyczną kierunku klasycznego określa jako subiektywno-idealistyczną i uznaje przez to jej zbieżność z ogólnym podejściem do procesu historycznego przez większość przedstawicieli nauki historycznej XIX w., to również należy rozumieć, że pojęcie empiryzmu jest tej samej prowienicji czasowej. Jest to jednak niezgodne z pojmowaniem empiryzmu XIX-wiecznego w historii filozofii, gdyż wykluczał on jakąkolwiek formę idealizmu i był do niego w wyraźnej opozycji. Por. W. Tatarski, *Historia filozofii*, t. 3, Warszawa 1978, s. 34.

nowa jakość — społeczna forma istnienia, która określa prawidłowości rozwoju ludzkiego życia. Koncepcje ewolucjonistów nacechowane były światopoglądem żywiolowo-materialistycznym i odzwierciedlały poziom nauk przyrodniczych 2 poł. XIX w., kiedy to mechanistyczny obraz świata dopełniony przez idee ewolucji tworzył nowy styl myślenia<sup>6</sup>.

Kierunek paleoetnologiczny powstał w archeologii jako reakcja na koncepcję zbyt prostoliniowego, ściśle zdeterminowanego rozwoju zjawisk kulturowych, która nie mogła wyjaśnić wielu odkrytych faktów. Dlatego główną ideą tego kierunku stała się różnorodność rozwoju dawnych społeczeństw, ich ściśle współistnienie i współdziałanie. W systemie pojęć bardzo ważną rolę odgrywały teorie dyfuzji, kręgów kulturowych, migracjonizmu itp. Wychodząc z ogólnej koncepcji szkoły kulturowo-historycznej, paleoetnologzy stawiali przed nauką, jako zadanie zasadnicze, kulturowo-chronologiczną klasyfikację zabytków. Jako podstawę rozróżnienia materiałów archeologicznych i wydzielenia istotnych etapów ewolucji kultury ludzkiej (epoki paleolitu, mezolitu, neolitu itd.) przyjęto stopień postępu technicznego i poziomu wytwórczości, niezależnie od ich czasu istnienia<sup>7</sup>. Zgodnie z powyższym jeden z przedstawicieli kierunku paleoetnologicznego za kultury neolityczne uważał wszystkie te, dla których właściwa była wytwórczość narzędzi szlifowanych i naczyń garncarskich, wyrabianie przeważającej liczby narzędzi z krzemienia i całkowity brak metalu<sup>8</sup>. Paleoetnologia pierwsza w nauce radzieckiej zaczęła szeroko rozpatrywać i wyraźnie wydzielać, jako podstawę wyjściową, grupę lub kompleks zabytków, które otrzymały nazwę „kompleks kulturowy” lub „kultura archeologiczna” i przybrały charakter etniczny. „Kompleks kulturowy jest związany z życiem lub działalnością grupy ludzkiej — pisał Żukow — ograniczony określonym terytorium, złożony z elementów określonych według cech rasowych i cech środowiska geograficznego danego obszaru. Uzależniony od stopnia swojego rozwoju gospodarczego i bytowego (lub, jeżeli tak można określić, charakterem 'wewnętrznej kultury środowiska') jest on w mniejszym lub większym stopniu związany z zewnętrznymi wpływami kulturowymi ('z zewnętrznym środowiskiem kulturowym'), które mogą być scharakteryzowane przez cechy przysługujące grupom lub kompleksom kulturowym zamkniętym w inne granice przestrzenne”<sup>9</sup>. Wydzielenie kompleksów (kultur) rozrzuconych w czasie i przestrzeni powinno być realizowane na podstawie wszystkich materiałów wydobywanych metodą wykopaliskową, badania cech morfologicznych i stratygraficznych każdego zabytku. Takie szczegółowe rozczłonkowanie kompleksu pod kątem kulturowo-historycznym w badaniu procesu historycznego spowodowało nowe podejście do analizy źródeł archeologicznych. Zaczęto zwracać szczególną uwagę na zabytki masowe, ich szerokie rozprzestrzenienie terytorialne i chronologiczne. Znaczącą rolę w tych rozważaniach zajęła ceramika.

W ocenie Geninga niedostatkami w koncepcji paleoetnologów było rozpatrywanie czynników społeczno-ekonomicznych na równi z innymi, z oddaniem prymatu najczęściej determinantom geograficznym. Poza tym, zdaniem autora, przy rozważaniach paleoetnologów pojawiła się błędna tendencja, zbieżna z podejściem ewolucjonistycznym — dążenie do nadawania klasyfikacji archeologicznej określonego znaczenia społeczno-historycznego.

<sup>6</sup> Por. A. A. Formozov, *Načalo izučenija kamiennogo veka v Rosiji. Per-vye knigi*, Moskwa 1983, s. 17-108.

<sup>7</sup> Por. B. A. Kołczyń, *Rola nauk przyrodniczych w badaniu historii staro-żytniej wytwórczości*, „Rocznik Lubelski” (w druku).

<sup>8</sup> Cyt. za W. F. Geningiem: B. S. Żukov, *Teorija chronologičeskich i terri-torial'nych modyfikacij nekatorych neolitičeskich kultur vostočnoj Evropy po dan-ym izučenija keramiki*, „Etnografija”, nr 1, 1929, s. 56-57.

<sup>9</sup> Tamże, s. 33.

Drugi etap początków archeologii radzieckiej związany jest z dyskusją o drogach rozwoju kierunku socjologicznego opartego na kanonach materializmu historycznego i marksowskiej teorii formacji społeczno-ekonomicznych. Ponieważ po wielu modyfikacjach jest on właściwie rozwijany do dzisiaj, chciałbym wypowiedzieć jedynie kilka uwag dotyczących spostrzeżeń autora na temat determinantów narodzin kierunku socjologicznego.

Gening kilkakrotnie, poczynając już od wstępu, wspomina o błędach i wypaczeniach, jakie nastąpiły przy percepcji marksowskiej teorii rozwoju społecznego. Według autora są one efektem złego zrozumienia i wadliwej interpretacji teorii, braku odpowiednich kadr i początkowego okresu rozwoju nowego stylu myślenia.

Sądzę, że nie mogło być inaczej z innego względu. Błędy te wynikały z samego charakteru teorii. Klasyki marksizmu zbudowali swoją teorię o prawach rozwoju społecznego w kontekście krytyki kapitalistycznych stosunków produkcji. Najwcześniejsza formacja społeczno-ekonomiczna, społeczeństwa pierwotne, poddawane były refleksji mniej szczegółowo i systematycznie. Można zauważyć, że im bardziej cofano się w czasie od współczesności, tym bardziej badania musiały natrafiać na trudności natury materiałowo-źródłowej, tym bardziej też badacze musieli być zależni od rezultatów badań innych uczonych. Warto ponadto podkreślić, że analizy społeczeństwa przedklasowego nie stanowiły podstawowego komponentu materializmu historycznego rozwijanego przez Marksa i Engelsa. Implikacje wynikające z tej sytuacji niekorzystnie wpłynęły na charakter percepcji marksizmu w naukach historycznych, a w konsekwencji i w archeologii. Przyjęcie schematów historiozoficznych bez głębszej krytyki — w kontekście źródeł materialnych z dotychczasowych prac wykopaliskowych — przyczyniło się w latach 30 do tworzenia uproszczonych klasyfikacji materiałów, jak również braku alternatywnego podejścia w interpretacji źródeł archeologicznych. W radzieckiej nauce społecznej tego czasu status teorii przyznawano tylko materializmowi historycznemu i dialektycznemu i to w różnych dyscyplinach, traktując ogólną teorię nauki szczegółowej (w tym wypadku archeologii) jako proste nałożenie projekcji filozoficznej czy socjologicznej na interpretację materiałów danej nauki<sup>10</sup>. Poza tym podporządkowując archeologię i jej materiały generalnym prawidłom procesu historycznego, pominięto w tym okresie jej aspekt antropologiczny w rozumieniu kulturowym. Niektóre szczegółowe rozwiązania proponowane przez Marksa i Engelsa a przejęte przez archeologów do koncepcji społeczeństwa pierwotnego uwikłane są w kontekst dociekań antropologii ewolucjonistycznej, gdyż ewolucjonizm właśnie dominował w antropologii społecznej w XIX w., stanowiąc wówczas o największych osiągnięciach tej dyscypliny. „Tymczasem rozwój antropologii poewolucjonistycznej w ciągu XX w. zmusza do modyfikacji, a czasem nawet do rezygnacji z szeregu szczegółowych rozwiązań proponowanych przez Marksa i Engelsa lub — częściej — przypisywanych tradycji Marksowskiej”<sup>11</sup>.

Gening przy ocenie dyskusji lat 30 nie bierze pod uwagę faktu, że do archeologii przyjęto koncepcję filozoficzną 2 poł. XIX w., która nie została skorygowana bogatymi przecież — jak wynika z całej pracy — rezultatami wykopalisk archeologicznych. Postulat naukowości filozofii oznacza uzależnienie się od nauki — ale oznacza również akceptację jej rozwoju, gotowość do poddawania rewizji i korekturze własnego stanowiska w miarę dokonywania się tego rozwoju.

<sup>10</sup> Patrz L. S. Klejn, *Archeologičeskaja teorija*, [w:] *Problemy archeologii*, cz. 2, Leningrad 1978, s. 14-15.

<sup>11</sup> A. K. Paluch, *O czynnikach rozwoju społeczeństw przedklasowych*, „Poznańskie studia z filozofii nauk”, z. 6, Elementy socjologii dialektycznej, Warszawa—Poznań 1981, s. 223.

W wypadku archeologii ważne jest też pominięcie w tym okresie poszukiwań istoty przemian — na co zwrócił uwagę Eggers — przejścia z kultury żywej do martwej. Należy bowiem przypomnieć, że „specyfika archeologii jako nauki antropologicznej polega na tym, że zanim przystąpi do odkrywania praw kultury ludzkiej, musi najpierw odkryć prawidłowości rządzące transformacją kontekstu zachowania w jego kontekst archeologiczny”<sup>12</sup>. Ow kontekst archeologiczny nie może być pełnym i bezpośrednim odbiciem wymarłych społeczności bez rozpoznania prawidłowości tej transformacji.

Lata 20 i pierwsza połowa 30 były okresem o tyle ciekawym, że nastąpiła w nim eksplozja dyskusji, sporów i rozważań na temat teorii i metodologii archeologicznej. Niestety, potem nastąpił okres inercji w teoretycznym rozwoju archeologii<sup>13</sup>. Gening mimo odmiennego zdania, przyznaje jednak w pewnym momencie, że „teoretyczno-metodologiczne badania w archeologii radzieckiej po okresie burzliwego rozwoju na początku lat trzydziestych w następnych dziesięcioleciach ograniczają się wyłącznie do obszaru archeologicznych prac polowych” (s. 203). Dalej, pisząc o przyjęciu w latach 30 kierunku socjologicznego zauważa, że nie wykorzystano płynących stąd możliwości, jakie wynikały dla rozwoju metodologii archeologicznej oraz, że porzeczano jedynie na zakreszeniu zadań i postulatów. „Ten kardynalny problem przeobrażenia naszej wiedzy na różnych stopniach poznania nie został poruszony w latach 30-tych i pozostał nie rozpracowany i w następnych dziesięcioleciach” (s. 203)<sup>14</sup>.

Praca Geninga, nastawiona głównie na podkreślenie pozytywnych wątków w historii archeologii radzieckiej lat 20 i 30 jest niewątpliwie warta uwagi ze względu na szersze potraktowanie problematyki tego okresu, podejmowanej zazwyczaj pobieżnie i ogólnikowo. Przy okazji warto podkreślić fakt, że brakuje takich prób w literaturze polskiej. Sądę, że istnieje potrzeba stworzenia podręcznika historii archeologii ze szczególnym uwzględnieniem jej teoretycznego i metodologicznego rozwoju. Przedsięwzięcie to nabiera znaczenia w obliczu postępującego obecnie procesu nomotetyzacji naszej nauki.

Andrzej Rozwałka

<sup>12</sup> Z. Kobyliński, (rec.) *Experimental Archaeology*, „Archeologia Polski”, t. 25: 1980, z. 2, s. 435.

<sup>13</sup> Patrz L. S. Klejn, *Problemy smieny kul'tur v sovremennykh archeologičeskich teorijach*, „Vestnik Leningradskogo Universiteta”, 1975, nr 8, s. 98-99.

<sup>14</sup> Por. A. L. Mongajt, *Kryzys archeologii burżuazyjnej*, „Zapiski Archeologiczne”, z. 1: 1953, s. 1-22.